

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλό-
πουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσυμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Bœhm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορα-
κόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης. — Θεμ. Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ

ΥΠΟ ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΥ

Κατὰ τὸν Σπινόζα, οἱ κατηγορίες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ — ἢ μᾶλλον, ὅλες οἱ κατηγορίες ποὺ προσδιορίζουν ἀξίες—εἶναι σχετικές. Ἡ μόνη δὲ βάσιμη ἔννοια εἶναι ἡ τῆς οὐσίας· ἀξία, ὡς ἔννοια ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς πραγματικότητος, δὲν ἔχει πραγματικὸ νόημα. Ὁ Σπινόζα ἀντικρούει τὴν ἰδέα τῶν ἀξιῶν μὲ δύο σειρὰς ἐπιχειρημάτων, τὴν μία ὀρθολογιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ, τὴν ἄλλη θρησκευτικὴ καὶ θεολογικὴ. Θὰ ἐξετάσωμε καθε μίαν μὲ τὴ σειρά.

Α. Ὁ κόσμος κυβερνᾶται μὲ νόμον· ὅ,τιδὴποτε συμβαίνει, γίνεται ἐξ ἀνάγκης. Καὶ μολονότι εὐκόλα ἀναγνωρίζομε τὴν ὑπαρξιν αὐτῆς τῆς ἀνάγκης προκειμένου γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ φύσιν, ὅταν ἔλθωμε εἰς τὴν ἀνθρώπινον φύσιν τότε ἀλλάζομε στάσιν, καὶ λέγομε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖ «κράτος ἐν κράτει»· εἶναι κι' αὐτὸς μέρος τῆς φύσεως ὑποκείμενος εἰς τὰς ἴδιες γενικὰς λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καὶ ἐπομένως ἀνθρώπινα αἰσθήματα σὰν τὸ μῖσος, τὸν θυμὸν, τὸν φθόνον, γίνονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη ὅπως καὶ τᾶλλα πράγματα, καὶ δὲν δικαιούμεθα νὰ τὰ κατακρίνωμε ὅπως δὲν μπορούμε νὰ ἐπικρίνωμε τὴν κρούα ὑγρασία τῆς βροχῆς ἢ τὸ ἄγριο σφύριγμα τοῦ ἀέρος. Κι' ἔτσι ὁ Σπινόζα προχωρεῖ εἰς τὴν πρότασιν ὅτι «θὰ θεωρήσῃ τις ἀνθρώπινες πράξεις καὶ ὀρέξεις ἀκριβῶς σὰν νὰ θεωροῦσε γραμμὰς, ἐπίπεδα ἢ σώματα».

Τί εἶναι λοιπὸν οἱ δυνάμεις ποὺ προσδιορίζουν τὴν ἀνθρώπινον διαγωγή; Εἶναι διπλές, ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς. α) Ἐξαρτούμεθα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἀπὸ τοὺς ἰδιαιτέρους μας χαρακτῆρας. Ὁ νήπιος πιστεύει πὼς μὲ τὴν ἐλεύθερον θέλησίν του ζητεῖ τὸ θήλασμα· τὸ

θυμωμένο άγόρι πιστεύει πώς με την έλεύθερη θέλησί του επιδιώκει την εκδίκησι· ο δειλός νομίζει πώς με την έλεύθερη θέλησί του ξεφεύγει· ο μέθυσος πιστεύει ότι με την έλεύθερη του μυαλού του διαταγή λέγει τὰ πράγματα τὰ όποια στις σοβαρές στιγμές του θά ήθελε νά μη τὰ ξεεστόμιζε. "Ετσι ο τρολλός, ο φλύαρος, τὸ άγόρι, και άλλοι του είδους των, όλοι τους πιστεύουν πώς όμιλούν με την έλεύθερη του μυαλού τους διαταγή, ενώ ή αλήθεια είναι πώς δέν έχουν καμμιά δύναμι νά αναχαιτίσουν την όρμη νά όμιλήσουν· ούτως όστε κι' αυτή ή πείρα, όχι όλιγώτερο από τή λογική, διδάσκει καθαρά ότι οί άνθρωποι πιστεύουν πώς είναι έλεύθεροι, διότι έχουν συνείδησι μόνο τών πράξεών των και άγνοοῦν τὰ αίτια των». (Ηθική, Βιβλ. ΙΙ, Πρότ. ΙΙ, Σχόλιον). Τὸ ρόδον εὔωδιάζει κατά την ανάγκη τής φύσεώς του και τὸ άγκάθι κεντρούγει· παρόμοια ο άνθρωπος κακοῦ χαρακτήρος φέρεται άσχημα και δέν αξίζει νά κατακριθῆ περισσότερο παρ' ό,τι τὸ άγκάθι γιατί κεντᾶ. "Όλα τὰ πράγματα, όλα τὰ σώματα και όλες οί διάνοιες έχουν ώρισμένη φύσιν· όπως τώρα ξεύρομε, τὸ νερὸ είναι μιὰ ώρισμένη αναλογία όξυγονου και υδρογονου, τὸ κάρβουνο είναι αναλογία άλλων στοιχείων, και από την καθωρισμένη αυτή φύσι των πηγάζουν οί διάφορες ιδιότητες και ή ενέργεια τών πραγμάτων.

β') Η αίτιότης προσθέτως είναι έξωτερική. Προσδιορίζομεθα από τὸν χαρακτήρα μας, και οί χαρακτήρες μας προέρχονται από την κληρονομικότητα και τὸ περιβάλλον. Τὸ άτομον είναι αναπόσπαστον από τὸ παγκόσμιο τών πραγμάτων σχέδιο. Εἴμεθα μιὰ ιδιαίτερη συμβολή τών δυνάμεων τής Φύσεως, ή όπως ο Σπινόζα εκφράζεται, εἴμεθα μορφές τής "Απειρου Οῦσίας. Οί πράξεις μας και οί επιθυμίες μας και γενικά ή όλη μας ιδιοσυστασία είναι μιὰ αναγκαία εκδήλωσις τής Φύσεως τών πραγμάτων. Εἴμεθα λοιπὸν ό,τι εἴμεθα γιατί τὸ Σύμπαν είναι ό,τι είναι. Μέσα σὲ τέτοιο σχέδιο είναι φανερό πώς δέν υπάρχει τόπος για την έλευθερία και επομένως οὔτε θέσις για ήθική καταδίκη. Εἴμεθα τὸ κατάντημα μιᾶς μακρᾶς αναπτύξεως· βγαίνομε από τὰ σκοτεινὰ σπλάγχνα του "Οντος. "Εχομε συνείδησι μόνον τών τελευταίων σταθμῶν τής αδιάκοπης αυτής λειτουργίας και άγνοοῦμεν έντελῶς τίς βαθειές πηγές της· επομένως αὔταπατώμεθα με την ιδέα πώς εἴμεθα άτομα ανεξάρτητα πού είναι κυρίαρχοι τής τύχης των.

Φαντάσου, λέγει ὁ Σπινόζα, μιὰ πέτρα πού τὴν ρίχνει ὁ ἄνθρωπος, καὶ πρόσθετα φαντάσου πὼς, ὅταν ἡ πέτρα φθάνει τὸ ζενιθ τῆς καμπύλης της, ἀποκτιᾶ συνείδησι. Ἡ πέτρα τότε φυσικὰ θὰ νόμιζε τὸν ἑαυτὸ της ἐλεύθερο γιατί δὲν ἤξευρε τί εἶδους δυνάμεις τὴν ξεκίνησαν· καὶ ἡ πέτρα θὰ συνέχαιρε τὸν ἑαυτὸ της γιὰ τὸ ὕψος πού κατώρθωσε νὰ φθάσῃ. Ἔτσι κ' ἐμεῖς τ' ἀνθρώπινα πλάσματα, πετροβολές ριγμένες μὲ τὸ χέρι τῆς Φύσεως στὸν ἀέρα τῆς ζωῆς, αὐταπατώμεθα μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἡ σταδιοδρομία τοῦ βίου μας χαράσσεται ἀπὸ τὴν θέλησί μας.

Ἄπὸ ὅλα πού εἶπαμε, ἡ ἄρνησις τῶν κατηγοριῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς μομφῆς ἀκολουθεῖ ὡς συνέπεια. Ἐπαινος καὶ μομφὴ τῆς πράξεως προϋποθέτει ὅτι ἡ πράξις μπορούσε νᾶταν ἄλλη ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Μὲ κατακρίνεις, λόγου χάριν, πού πῆγα στὸ θέατρο ἀντὶ νὰ μείνω στὸ σπίτι καὶ νὰ μελετήσω, μ' ἐπαινεῖς γιατί ἐρρίφθῃκα στὴ θάλασσα καὶ γλύτωσα τὸν πνιγόμενο, ἀντὶ νὰ μείνω στὴν παραλία, ἐπειδὴ προϋποθέτεις ὅτι μπορούσα νὰ πράξω διαφορετικά. Ἄλλοιῶς ὁ ἔπαινός σου ἢ ἡ μομφή σου εἶναι ἐξ ἴσου γελοῖος, ὅπως τὸ ξυλοκόπημα τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ τὸν Ξέρξη γιατί τὰ κύματά του ἐβύθισαν τὰ πλοῖα του. Μ' ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ ἔχη ἡ ἠθικὴ στάσις σημασία, οἱ δυνατότητες πρέπει νᾶναι πραγματικές. Μὰ ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται πὼς δυνατότης εἶναι μιὰ ἰδέα συγκεχυμένη. Ὅ,τι εἶναι, πρέπει νᾶναι· ὅ,τι δὲν εἶναι, δὲν εἶναι διότι μιὰ αἰτία ἐπιφέρει ἀναγκαίως τὴν ἀνυπαρξία του. Δὲν ὑπάρχει μέσος ὅρος δυνατότητος, καὶ κάθε τι γίνεται ἢ δὲν γίνεται ἐξ ἀνάγκης. Κ' ἔτσι συμπεραίνομε πὼς ἡ ἀξιολογικὴ νοοτροπία ἀνήκει σὲ πρωτόγονον ἐπίπεδο σκέψεως καὶ σιγὰ-σιγὰ θὰ ἐξαφανισθῇ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ὀρθολογικῆς, ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως τῶν πραγμάτων.

Τὸ «πρέπει» (τὸ δέον) λοιπὸν δὲν ἔχει καμμιά ἀντικειμενικὴ σημασία. Ἄνωφελα λέγομε στὸν ἑαυτὸ μας «ἐπρεπε νὰ κάμω αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο» ἀφοῦ θὰ κάμω ὅ,τι θὰ κάμω. Παρόμοια ὁ ἀγώνας, ὁ πόθος πρὸς τ' ἀνώτερα, τὸ ἰδανικὸ τῆς αὐτανυψώσεως, εἶναι στάσεις πού προέρχονται ἀπὸ μιὰ συγκεχυμένη ἰδέα. Κάμνεις κάτι γιατί ἀναγκάζεσαι ἀπὸ τὸ φυσικὸ σου νὰ τὸ κάμῃς. Θὰ τὸ κάμῃς ὅπωςδὴποτε, καὶ ἡ προσπάθεια τῆς θελήσεως δὲν προσθέτει τίποτε στὸ ἀποτέλεσμα. Πράγματι, ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται πὼς τὸ δόγμα τῆς αὐτοβελτιώσεως εἶναι ἐπικίν-

δυνο· σημαίνει ν' ἀλλάξης τὴ φύσι σου, μ' ἄλλα λόγια νὰ καταστρέψῃς τὸν ἑαυτό σου. Ἐλλάζοντας τὸν ἑαυτό σου, ἔχεις γίνῃ κάποιος ἄλλος· δὲν εἶσαι πιά ὁ ἴδιος, ἐπομένως δὲν ἔχεις κἂν καλλιτερεύσῃ τὸν ἑαυτό σου. Μὰ βέβαια τέτοιο πρᾶγμα εἶναι ἀδύνατο, γιατί συνεπάγεται ἀντίφρασι. Δὲν μπορείς νὰ κάμῃς τὸν ἑαυτό σου διάφορον ἀπὸ ὅ,τι εἶσαι· σὺ καὶ τὰ ἔργα σου εἶναι ἐκδήλωσις τῆς φύσεώς σου κι' ἐπομένως εἶναι καὶ τὰ δύο λογικῶς ἀχώριστα.

Β. Ἡ ἠθικὴ ἀποψις ἀντιτίθεται ὄχι μόνον πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν. Ἡ θεολογία, ὅπως καὶ ἡ λογικὴ, εἶναι ἀντίμαχος τῶν ἠθικῶν μας ἰδεῶν. Πῶς ἔτσι; Ὁ Θεὸς εἶναι ἀπειρος· τίποτε δὲν τὸν περιορίζει, τίποτε δὲν εἶναι ἔξω ἀπ' Αὐτόν. Ὁ Θεὸς ἐμπερικλείει τὸ πᾶν. Αὐτὸς εἶναι μέσα στὸν κόσμον καὶ ὁ κόσμος εἶναι μέσα σ' Αὐτόν. Δὲν δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ χαρακτηρίσωμε τίποτε στὸν κόσμον ὡς κακόν, ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι μιὰ ἐκδήλωσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὄλη ἀντίθεσις τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ χάνει τὴν σημασία της· τὸ κάθε τι εἶναι καλὸν ἢ μᾶλλον τὸ πᾶν εἶναι ἔκφρασις τῆς θείας τελειότητος. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπεράνω τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἐνα πρᾶγμα εἶναι καλὸ ἢ κακὸ ἀποκλειστικὰ ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἑαυτούς μας· ὅ,τι μᾶς συντρέχει τὸ λέγομε καλό, ὅ,τιδὴποτε μᾶς κατατρέχει τὸ νομίζομε κακό. Ἀπομονώνομε τὸν ἑαυτό μας ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων, καὶ θέντοτας τοὺς μικρούς μας ἑαυτούς ὡς γνώμονας, κρίνομε τὸ σύμπαν. Μὲ λίγα λόγια ἡ ἠθικὴ στάσις εἶναι ἔκφρασις τῆς ματαιοδοξίας μας καὶ τῆς περιορισμένης νοοτροπίας μας. Καὶ καθὼς ἀνυψούμεθα εἰς «τὴν διανοητικὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ»· καὶ βλέπομε τὰ πράγματα «sub specie aeternitatis», ἐγκαταλείπομε κατ' ἀναλογίαν τὶς ἄθλιές μας ἠθικὲς διακρίσεις καὶ θεωροῦμεν ὅλες τὶς μορφὲς ὡς μέρος τῆς θείας τελειότητος. Ἀλλὰ ὁ ἀναγνώστης μπορεί νὰ ἐρωτήσῃ, πῶς ἐξηγεῖς τότε τὴν ἀρρώστεια, τοὺς σεισμούς, τὴ θηριώδη τίγρι καὶ τὸ κουνουπι τοῦ πυρετοῦ — δὲν εἶναι αὐτὰ κακὰ καθ' ἑαυτά; Καθόλου ἀπαντᾷ ὁ Σπινόζα. Πάρτε, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν ἀρρώστεια· φαίνεται κακὸ πρᾶγμα διότι βλέπω μόνο τ' ἄμεσα ἀποτελέσματά της, ἐν σχέσει μὲ τὸν ἑαυτό μου, ἀλλ' ἂν εἶχα μιὰ παγκοσμίαν ἀποψιν ἐκτεινομένην διὰ μέσου ὅλου τοῦ χρόνου, ἂν ἔβλεπα τὴν ἀρρώστεια μου ὡς ἓνα κρίκο σὲ μιὰν ἀλυσίδα γεγονότων ποὺ ξετυλίγονται ἀπείρως πίσω μου καὶ ἀπείρως

μπροστά μου και ἀπειρώς πέριξ μου, θά τὴν ἔβλεπα ὡς ταιριασμένη σ' ἓνα γενικὸ σχέδιο. Ὡς πρὸς τὶς τίγρεις καὶ τὰ κουνούπια ποὺ μῖς τρώγουν, αὐτὸ εἶναι κακὸ μόνον ἀπὸ τῆ δική μας ἀποψη ἀλλὰ πολὺ ὀρθὸ ἀπὸ τῆ δική των. Εἴμεθα τροφή ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλο, καὶ ἔτσι ἐκδηλώνομε τὴν παγκόσμια ἀλληλοεξάρτησι τῶν πραγμάτων. Τρῶμε πρόβατα καὶ πουλερικά· κι' ἐν τούτοις δὲ θεωροῦμε τοὺς ἑαυτοὺς μας θηριώδεις γιὰ αὐτό· πλὴν φαντασθῆτε τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου χαρακτήρος γραμμένη ἀπὸ αὐτὰ τὰ ζῶα.

Ὁ Σπινόζα προχωρεῖ εἰς ἄλλα παραδείγματα. Ὁ τάδε ἄνθρωπος εἶναι τυφλὸς καὶ βέβαια ἡ τύφλωσις εἶναι μιὰ ἀτέλεια. Λοιπόν, ὁ Σπινόζα τὸ ἀρνεῖται ἐμφαντικῶς. Ὁ τάδε ἄνθρωπος δὲν ἔχει μάτια· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἔχει στερηθῆ ἢ τὰ μάτια του. Δὲν πρέπει νὰ συγχύσωμε τὴν ἀνυπαρξία μὲ τὴν στέρησιν. Ἡ πέτρα δὲν ἔχει μάτια, κι' ἐν τούτοις δὲν λέμε πὼς στερεῖται ματιῶν, καὶ οὔτε τὴν οἰκτείρομε γιὰ τὴ μοῖρα της. Στέρησις σημαίνει τὴν ἀπουσία ἐχὸς πράγματος τὸ ὁποῖον ἀνήκει στὸ φυσικὸ τοῦ στερουμένου. Ἄλλ' ἂν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι τυφλός, τότε εἶναι ἡ φύσις του νὰ μὴν ἔχη μάτια καὶ δὲν στερεῖται τίποτε, τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀόμματο δένδρο ἢ τὴν τυφλὴ πέτρα. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀπειρο νόμο τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ μὴν ἔχη μάτια· ἐπομένως ὁ τυφλὸς ἱκανοποιεῖ πλήρως τὸ φυσικὸ του μὲ τὸ νὰ εἶναι τυφλός. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ φέρετε τὴν ἀντίρροησιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε μὲ μάτια καὶ τᾶχασε κατόπιν μὲ κάποια ἀρρώστεια ἢ ἀτύχημα. Τότε, ἀπαντᾷ ὁ Σπινόζα, ἦταν τὸ φυσικὸ τοῦ νὰ ἔχη μάτια γιὰ κάμποσα ὁρισμμένα χρόνια, καὶ μετὰ ταῦτα νὰ μὴ τᾶχη. Τὸ ἀτύχημα ἢ ἡ ἀρρώστεια συνέβησαν ἀναγκαίως ἀπὸ τὴ φύσι τῶν πραγμάτων καὶ κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Θεοῦ κι' ἐπομένως ἡ τύφλωσις ἐπῆλθεν ὡς μιὰ ἐκδήλωσις τοῦ φυσικοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν συντόμῳ, ἡ φύσις ἐνὸς πράγματος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶναι· ἂν ἓνα πράγμα στερεῖται κάτι, τότε δὲν εἶναι τὸ φυσικὸ του καὶ νὰ τὸ ἔχη. Τὸ τετράγωνο δὲν εἶναι κύκλος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀφορμὴ παραπόνου γιὰ τὸ τετράγωνο· δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τετράγωνο. Ἄλλ' ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ ν' ἀντιτείνῃ πὼς ἄλλοι ἄν-

θρωποι ἔχουν μάτια, ἐνῶ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει. Μὰ καλά, ἐρωτᾷ ὁ Σπινόζα, μήπως πρέπει αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμοιάζῃ με τοὺς ἄλλους; Γιατί νὰ περιμένῃς ὁ Πέτρος νὰ εἶναι σὰν τὸν Παῦλο; Κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴ δική του ἀτομικὴ φύσιν ἢ ὁποῖα εἶναι διάφορη καὶ μοναδική· κάθε ἕνας ἔχει τὸν ἰδικό του ἰδιαίτερο τρόπο νὰ ἐκδηλώσῃ τὸν θεῖο χαρακτήρα. Ἄς πάρωμε ἕνα δικό μας παράδειγμα. Ὁ φίλος μου ἔχει ἕνα μόνον πόδι καὶ τὸν ὀνομάζω κουτσό. Ἐγὼ ἔχω δύο πόδια· κάποιον ἄλλο πλάσμα σ' ἕνα ἄλλον πλανήτην ἔχει τρία πόδια· ἔχω λοιπὸν ἐγὼ στερηθῆ τὸ τρίτο πόδι; Δὲν ἔχω φτερά· οἱ ἄγγελοι ὑποτίθεται ὅτι ἔχουν· πρέπει λοιπὸν νὰ μὲ συλλυπηθῆτε πὼς μοῦ λείπουν τὰ φτερά; Δὲν ἔχω αὐτοκίνητο καὶ ἀποφασίζω νὰ μὴ τὸ στερηθῶ, κι' ἔτσι ἀγοράζω ἕνα Ford. Ἀλλὰ τὸ Buick εἶναι καλλίτερο ἀπὸ τὸ Ford καὶ δὲν ἔχω Buick· ἐπομένως ἀποκτῶ ἕνα Buick. Ἀλλὰ ποῦ θὰ σταματήσῃ αὐτὴ ἡ δουλειά; Εἶναι αὐτοκίνητα ἀκόμη καλλίτερα, τὸ Cadillac π.χ., ἔπειτα τὸ Rolls-Royce, ἔπειτα ἴσως τὸ ἀεροπλάνο κι' ἔτσι ἐπ' ἀπειρον. Ἡ ἰδέα ὅτι στεροῦμαι κάτι καλὸ ἐπέιδῃ δὲν τῶχω ἀνάβει μέσα μου ἕναν ἀτελείωτο πόθο ἀποκτήσεως, στὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχει γνήσια ἱκανοποίησις, διότι δὲν ὑπάρχει σημεῖον παύλας. Καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι μέγα μέρος τῆς σημερινῆς δυστυχίας προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἰδέαν αὐτὴ τῆς στερήσεως μὲ τὴν ἐπακόλουθη κυρίαρχη φιλοδοξία.

Ἄλλ' ἄς ἐπιστρέψωμε στὸν τυφλό μας. Ὁ ἀντίπαλος μπορεῖ νὰ προβάλῃ τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα. Τὸ φυσικὸ τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς ἀπαιτεῖ ν᾿ ἔχουμε ὁ καθένας δύο μάτια καὶ τὸ ἄτομον ποὺ στερεῖται τὰ δύο μάτια παρεμποδίζεται στὴν ἐκδήλωσι τοῦ φυσικοῦ του. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Σπινόζα εἶναι πὼς ὁ ἄνθρωπος ὡς ἰδέα γενικὴ εἶναι μῦθος· ὅ,τι ὑπάρχει δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος, ὁ Γιάννης καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἡ ρίζα ὅλης αὐτῆς τῆς συγχύσεως ἔγκειται, κατὰ τὸν Σπινόζα, στὸ ψεύτικον Πλατωνικὸ δόγμα τῶν γενικῶν ἰδεῶν, τὸ ὁποῖον παραδέχεται ὅτι ὑφίστανται εἶδη ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ ἄτομα. Ὁ Σπινόζα λοιπὸν ὑποστηρίζει ὅτι γένη καὶ εἶδη δὲν ὑπάρχουν· κάθε ἄτομο εἶναι ξεχωριστὸ καὶ διάφορο, κι' ἡ λέξις «ἄνθρωπος» εἶναι ἀπλῶς μιὰ λέξις. Χτίζομε μὲ τὸ νοῦ μας ἕνα γενικὸ τύπον ἀνθρώπου πρὸς τὸν ὁποῖο περιμένομε κάθε ἄτομο νὰ συμφωνήσῃ, ἐνῶ τῇ ἀλη-

θεία ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος καὶ ὁ Γιάννης μόνον τὶς ἰδικές των ἀτομικὲς φύσεις πρέπει ἢ μᾶλλον μποροῦν νὰ ἐκφράσουν, ὁ Πέτρος μὲν ὡς ἀόμματος, ὁ Παῦλος ὡς μονόφθαλμος καὶ ὁ Γιάννης μὲ τὰ δυὸ μάτια. Τὰ εἶδη τοῦ Πλάτωνος εἶναι μιὰ ἰδέα συγκεχυμένη· ἀντὶ νὰ λογαριάζωμε κάθε ἄτομο καθ' ἑαυτὸ, τὰ σωριάζωμε ὅλα μαζί χάριν εὐκολίας, κατασκευάζωμε ἓνα κοινὸ τύπο ἀνθρώπων καὶ κατόπιν κρίνωμε τὸ ἄτομο σχετικᾶ μὲ τὸν κοινὸν αὐτὸν τύπο. Ἄλλ' αὐτὸς ὁ τύπος δὲν ὑφίσταται, εἶναι τίποτε. Ἡ μόνη πραγματικότης εἶναι ἡ εἰδικὴ Μορφή καὶ ἡ Παγκόσμια Οὐσία, ἡ ὁποία εἶναι ὁ Θεός.

Σ' ἓνα τέτοιο σύστημα, δὲν ὑπάρχει θέσις γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ ἰδανικοῦ καὶ γιὰ τὸν ἀγῶνα νὰ πραγματοποιηθῇ ἓνα τέτοιο ἰδανικό. Τὸ ἰδανικό ἔχει ἤδη πραγματοποιηθῇ, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ταυτόσημος μὲ τὸν κόσμον· κάθε πρᾶγμα ἐκφράζει τέλεια τὴν ἰδική του περιορισμένη φύσιν. Ὁ ἐγκληματίας εἶναι τέλειος εἰς τὸ εἶδος του. Τὸ ἰδανικό, ὅπως συνήθως τὸ συλλαμβάνωμε, εἶναι κάτι ἐξωτερικό, πού δεσμεύει τὴν πραγματικότητα. Ἄλλὰ ἡ ἐνέργεια εἶναι κάτι ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, σὰν τὸ ἀνθίσμα τοῦ λουλουδιοῦ, σὰν τὴν αὐτοεκδήλωσι τοῦ καλλιτέχνου· ἐνῶ ἓνας ἐνσυνείδητος ἠθικὸς σκοπὸς εἶναι κάτι πού περιορίζει τὸν ἄνθρωπον.

Ἄς ὑποθέσωμε ὅμως πὼς συμφωνοῦμε μὲ τοῦ Σπινόζα τὸ ἀπόφθεγμα ὅτι ἀρνησις δὲν σημαίνει στέρησι, μποροῦμε καὶ πάλιν νὰ τὸν ἐρωτήσωμε, γιὰτὶ νὰ ὑπάρχη ἀρνησις; Γιὰτὶ ἓνα πρᾶγμα νὰ μὴν κατέχει ὅλες τὶς δυνατὰς ἰδιότητες; Γιὰτὶ νὰ μὴν ἔχη αὐτὴν ἢ τὴν ἄλλη ἰδιότητα; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι, τὸ νὰ εἶναι κάτι, σημαίνει νᾶναι καθωρισμένο, περιορισμένο, νὰ ἔχη τέλος. Ἐνα πρᾶγμα (μέσα στὸ δημιουργημένο κόσμον) εἶναι ὅ,τι εἶναι λόγῳ ἐκείνων τῶν ἰδιοτήτων τὶς ὁποῖες ἀποκλείει. *Determinatio negatio est.* Ἐπομένως εἶναι μέσα στὸν χαρακτῆρά μας, σὰν ὄντα συγκεκριμένα πού εἴμαστε, νὰ στερούμεθα ὀρισμένων ἰδιοτήτων. Ἐὰν εἴμαστε ὅλα τότε θὰ εἴμαστε μηδέν. (Πλὴν αὐτὸ δὲν ἐφαρμόζεται στὸν Θεόν).

Ἄλλὰ ὑπάρχουν μερικὲς δυσκολίες τὶς ὁποῖες ὁ Σπινόζα ἀναγκάζεται νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν. Πρόκειται νὰ βάλωμε στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο τὸν ἔξυπνον μαζὺ μὲ τὸν τρελλόν, τὸν εὐσεβῆ μὲ τὸν ἀσεβῆ, τὸν τίμιον ἄνθρωπον μαζὺ μὲ τὸν κλέφτη; Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πονηροὶ ὑπηρε-

τοῡν τὸν Θεὸν ἐξ ἴσου μὲ τὸς ἀγαθοὺς, ἀφοῦ κάμουν ὅ,τι μποροῦν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ; Χωρὶς ἄλλο εἶναι κάποια διαφορά. Ὁ Σπινόζα ἀπαντᾷ εἰς αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ὡς ἑξῆς· πρῶτα, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τύραννος ποὺ θυμώνει μὲ τὸς ἁμαρτωλοὺς γιὰ τὶς πράξεις των, οὔτε εἶναι κριτὴς ποὺ ἐπιδικάζει ἔπαινον ἢ κατάδικην. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως δὲν διακρίνει μεταξὺ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀσεβῶν. Ἀλλὰ μολονότι ὅλα τὰ ἄτομα ἐκφράζουν τὸ φυσικό τους ἐπαρκῶς, αὐτὸ δὲν τὰ θέτει στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο. Μερικὲς φύσεις ἔχουν περισσότερη οὐσία, ἐκφράζουν περισσότερο τὴν φύσι τοῦ Θεοῦ ἢ μᾶλλον ἐκδηλώνουν τὸν Θεὸ μ' ἓνα βαθύτερο καὶ πιὸ ὀλοκληρωμένο τρόπο ἀπὸ ἄλλους. Ὅλες οἱ μορφὲς δημιουργοῦνται καὶ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κάθε μορφή ἐκφράζει τὴν Θεϊκὴ Οὐσία κατὰ διάφορο τρόπο. Ὑπάρχουν βαθμοὶ τελειότητος. Παραθέτομε τὰ ἴδιά του τὰ λόγια: «Εἶναι πράγματι ἀληθὲς ὅτι οἱ ἀσεβεῖς ἐκφράζουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ μέτρον των, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ὡς ἐκ τούτου νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸς εὐσεβεῖς. Καθότι, ὅσο περισσότερη τελειότητα ἔχει ἓνα πρᾶγμα τόσο περισσότερο συμμερίζεται ἐπίσης τὴν Θεότητα, καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ ἐκφράζει τὴν τελειότητα τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως, ἀφοῦ, οἱ εὐσεβεῖς ἔχουν ἀνυπολόγιστα περισσότερη τελειότητα ἀπὸ τὸς ἀσεβεῖς, ἢ ἀρετὴ των δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν ἀρετὴ τῶν ἀσεβῶν, διότι σ' αὐτοὺς λείπει ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεό, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπίγνωσί του» (Ἐπιστολὴ ΧΙΧ). Καὶ κάπου ἄλλου: «Διότι μολονότι ὁ ποντικὸς ἐξαρτᾶται ἐξ ἴσου ἀπὸ τὸν Θεὸν ὅπως ὁ ἄγγελος, καὶ ἡ λύπη ἐξ ἴσου μὲ τὴν χαρὰ, ἐν τούτοις ὁ ποντικὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εἶδος ἀγγέλου, οὔτε ἡ λύπη εἶδος χαρᾶς» (Ἐπιστολὴ ΧΧΙΙΙ).

Ἀλλὰ πῶς μποροῦμε νὰ μιλήσωμε ἀκόμα γιὰ βαθμοὺς τελειότητος, ἂν οἱ κατηγορίαι τῆς ἀξίας καταργοῦνται; Πράγματι, βαθμοὶ τελειότητος εἶναι βαθμοὶ πραγματικότητος· ἓνα πρᾶγμα εἶναι τελειότερο ἢ ὀλιγώτερο τέλειο μόνο μὲ τὴ σημασία ὅτι ἔχει ὀλιγώτερο ἢ περισσότερο βάθος πραγματικότητος, ὅτι ἐκφράζει τὴ φύσι τοῦ Θεοῦ ἐπαρκῶς ἢ ὄχι. Καὶ φυσικά, δὲν ξαναγυρίζομε πλέον στὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος, στὴν τελειοποίησι ἢ τὴν προσπάθεια νὰ περάσωμε ἀπὸ ἓνα βαθμὸ τελειότητος εἰς ἓνα ὑψηλότερο· ἂν ὁ Θεὸς ὥρισε νὰ ἔχω τόση μόνο τελειότητα καὶ ὄχι περισσότερη, τότε πρέπει νὰ δεχθῶ τὸ φυ-

σικό μου και να μη προσπαθῶ να τ' αλλάξω. Κάποιος ἔγραψε στὸν Σπινόζα ἐρωτώντας: "Ἄς υποθέσωμε ὅτι συμφωνοῦσε καλλίτερα μετὴ φύσι κάποιου να πάη και να κρεμασθῆ. Θὰ ὑπῆρχαν τίποτε λόγοι για να μη κρεμασθῆ; Σὲ μιὰ παράγραφο ἀξιοσημείωτη, ὁ Σπινόζα ἀπαντᾷ ὅτι ἂν κανεὶς βλέπει πὼς μπορεῖ να ἐκφράσῃ τὸν προορισμό του καλλίτερα ἐπάνω στὴν κρεμάλα παρὰ κοντὰ στὸ τραπέζι του, θὰ ἔκαμνε μεγάλη ἀνοησία ἂν δὲν πήγαινε να κρεμασθῆ. «Καὶ ἐκεῖνος ποὺ διέκρινε ξάστερα ὅτι θὰ ἀπελάμβανε τελειότερη ἢ καλλίτερη ζωὴ ἢ ὑπόστασι μετὰ τὸ να ἐπιδιώκῃ τὸ ἔγκλημα παρὰ ν' ἀνακολουθῆ τὴν ἀρετῆ, ἐπίσης θάταν ἀνόητος ἂν δὲν τὸ ἐπεδίωκε· ἀφοῦ σχετικὰ μετὰ μιὰ τέτοια διεστραμμένη ἀνθρώπινη φύσι τὸ ἔγκλημα θάταν ἀρετῆ» (Ἐπιστολὴ XXIII). Ὅπωςδήποτε, ὁ Σπινόζα ἐπιμένει ὅτι μιὰ τέτοια περίπτωσις τὴν ὁποία ὑπονοεῖ ἢ ἐρώτησις εἶναι ἀδύνατος· εἶναι ἀσύμφωνη μετὰ τὴν φύσιν ὁποιοῦδήποτε να θέλῃ να καταστρέψῃ ἢ να διαστρέψῃ τὸν ἑαυτό του, διότι τοῦτο συνεπάγεται ἀντίφρασι.

Συγχρόνως, μολονότι οἱ ἀσεβεῖς δὲν εἶναι ἀξιοκατάκριτοι για τὴν κατάστασί τους, δὲν ἔπεται ὅτι θάταν ἐξ ἴσου εὐτυχεῖς ὅπως οἱ θεοσεβούμενοι. Ὁ Θεὸς δὲν μοιράζει οὔτε ἀμοιβὲς οὔτε καταδίκη· μολαταῦτα ἡ ἀρετῆ συνεπάγεται τὴ δική της οὐσιαστικὴ ἀμοιβὴ και ἡ κακία τὴν τιμωρία της. Ἡ ἴδια ἀρχὴ τῆς παγκοσμίου ἀνάγκης ποὺ παρουσιάζει ὡς ἀνόητο να κρίνῃ κανεὶς τὶς ἀνθρώπινες πράξεις, ἐπίσης ἀπαιτεῖ οἱ συνέπειες ν' ἀκολουθοῦν τὴν πράξιν. «Ἐκεῖνος ποὺ λυσιιάζει ἀπὸ τὸ δάγκαμα τοῦ σκύλλου, πρέπει πράγματι να συγχωρηθῆ, πλὴν ὅμως δικαίως πεθαίνει ἀπὸ ἀσφυξία· ἐκεῖνος ποὺ δὲν μπορεῖ να συγκρατήσῃ τὶς ὀρμές του, μολονότι πρέπει να συγχωρηθῆ για τὴν ἀδυναμία του, ἐν τούτοις εἶναι ἀνίκανος ν' ἀπολαύσῃ ἐσωτερικὴ εἰρήνη» (Ἐπιστολὴ LXXVIII).

Εἶναι ἀσυνήθης ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖον ὁ Σπινόζα ὑποστηρίζει τὸν ἰσχυρισμό του. Κατὰ παράδοσιν, ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιήθηκε να ὑποβοηθήσῃ τὴν ἠθικὴ μας φύσι· τὸν Θεὸ τὸν παρουσίασαν ὡς ἐγγύησι τῶν ἰδανικῶν μας. Ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως θεωρήθηκε ὡς αὐθεντικὴ, διότι ἦταν ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Σπινόζα, τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἡ ἰδέα τῆς Θεότητος ὑποσκάπτει τὴν σημασία τῆς ἠθικῆς· ὄχι μόνον δὲν

χρησιμεύει ὡς στήριγμα τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ὁ Θεὸς περιγράφεται ὡς ἀνώτερος τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κακοῦ. Ὅσο πλησιάζομε πρὸς τὸ θεῖον, τόσο ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως. Ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ρητὸν εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως εἶναι ὀρθόν· ἡ πτώσις τοῦ ἀνθρώπου προῆλθεν ἀπὸ τὴν γνῶσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ ἀντίθεσις μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι φανερή. Ὡς πρὸς τὸν Κάντ, ὁ Θεὸς εἶναι ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἐνῶ γιὰ τὸ Σπινόζα ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ καταργεῖ τὴν διάκρισιν καλοῦ ἢ κακοῦ. Ἀλλ' ὅ,τι ἔχομε ἐδῶ εἶναι πράγματι δυὸ μορφῆς τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως· ἡ πρώτη, δηλαδή ἡ Καντιανή, εἶναι μιὰ θρησκεία τῆς ὁποίας ὁ πυρήνας εἶναι ἠθικός, πρακτικός, μιὰ προτροπὴ εἰς τὸ καθῆκον· ἡ τελευταία, δηλαδή τοῦ Σπινόζα, εἶναι μιὰ θρησκεία οὐσιαστικῶς μυστικοπαθῆς τὸν χαρακτῆρα, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ὑψίστη ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς εἶναι ἡ κατανόησις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἔνωσις μαζί του.

Τοῦ Σπινόζα ἡ ἀμείλικτη λογικὴ ὁδηγεῖ σὲ κάτι παράξενες, ἀκόμα καὶ τραγικῆς παραδοξολογίας. Ὁ ἴδιος τὸ ὁμολογεῖ πὼς ἐπεδόθηκε στὴ φιλοσοφία γιὰ ν' ἀνακαλύψῃ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὑψιστὸν ἀγαθόν, τὸ ἰδεῶδες τῆς ζωῆς· καὶ ὅμως τὸ συμπέρασμα τῆς φιλοσοφίας του εἶναι ὅτι τὸ νόημα τοῦ ἰδεώδους, τῶν ἀξιῶν, εἶναι μιὰ ἰδέα συγκεχυμένη καὶ ἀνεπαρκῆς. Τόσο δυνατὸ εἶναι τὸ ἠθικὸ ἐλατήριο μέσα του ὥστε στὸ μέγα ἔργο του τῆς μεταφυσικῆς δίδει τὸν τίτλον «Ἠθική»· πλὴν τὸ συμπέρασμα τοῦ βιβλίου του περὶ Ἠθικῆς εἶναι ὅτι, κατὰ τὴν αὐστηρὰν λογικὴν, ἠθικὴ ἀποψις δὲν ὑφίσταται. Μὰ καὶ πάλιν ὁ Σπινόζα δὲν διίσχυρίζεται ὅτι ἔμεῖς, τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα, ζώντας μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ χρόνου καὶ τῆς περιστάσεως, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμε τὴν ἠθικὴν στάσιν τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ἰδανικοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψιν τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει οὔτε καλὸν οὔτε κακὸν ἀλλ' ἔμεῖς δὲν εἴμεθα ἡ Θεότης. Εἴμεθα μορφῆς—περιορισμένες, καθωρισμένες στὴ φύσιν μας, καὶ ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος τοῦ περιορισμοῦ μας, καταδικασμένοι εἰς ἰδέας ἀτελεῖς. Εἴμεθα ἄνθρωποι, παρὰ πολὺ ἄνθρωποι, κι' ἐπομένως περιορισμένοι στὶς ἀπόψεις μας· καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἀναγκαζόμεθα νὰ κυβερνᾶμε τὴν ζωὴν μας μὲ ἀντιλήψεις συγχυσμένες· ὀρθώνομε ἰδανικά, συλλαμβάνομε κάποιον σχέδιον τῆς ζωῆς ἐφικτὸν πού τὸ ἀκολουθοῦμε. Καὶ ὄχι μόνο κάνομε ἔτσι, ἀλλ' εἴμεθα

ἐξαναγκασμένοι νὰ κάμωμε ἔτσι· εἶναι τὸ φυσικό μας νὰ εἴμεθα περιορισμένοι, καὶ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ἐκφράσωμε αὐτὸ τὸ φυσικό μας κα' ἐπομένως νὰ προχωροῦμε σύμφωνα μὲ τὶς ἀνεπαρκεῖς ἰδέες τῆς ἠθικῆς μας συναισθησεως. Τί περίεργο συμπέρασμα! Τὸ δόγμα τῆς ἀνάγκης γεννάει δύο τέκνα πού ἀλληλομάχονται· ὑπονοεῖ ὅτι ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ἔπαινος ἢ μομφὴ δὲν ἔχουν καμμιὰ ἀντικειμενικὴ σημασία, καὶ συγχρόνως ὑπονοεῖ ὅτι ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, εἶναι ἐξαναγκασμένος νὰ ἐνεργῇ σύμφωνα μὲ τὴν περιορισμένη φύσιν του, κα' ἔτσι νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς συγχυσιμένες ἰδέες τοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς μομφῆς. Μὰ ἡ παραδοξολογία πάει καὶ παρακάτω. Ὁ Σπινόζα ἀποδέχεται τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ προχωρεῖ στὴν ἐρευνα τοῦ ἀγαθοῦ πού ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ· αὐτὸ πράγματι εἶναι τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς του. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεύνης εἶναι ν' ἀνακαλύψῃ στὸ πέμπτο βιβλίον ὅτι ἡ ζωὴ τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ἀγαθοῦ στερεῖται φιλοσοφικῆς βάσεως, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀποδεχθῇ τὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία εἶναι ὁ Θεός. Μ' ἄλλα λόγια ἔχομε δυὸ στάδια συλλογισμοῦ καὶ στὸ καθένα ἡ ὑπόθεσις (μείζων πρότασις) ὁδηγεῖ σὲ συμπέρασμα πού εἶναι ἀσυμβίβαστο (ἂν ὄχι λογικῶς, τοῦλάχιστον πρακτικῶς) μὲ αὐτήν. Ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης ἐπιβάλλει μιὰ μορφὴ ζωῆς πού ἀρνεῖται τὴν ἀνάγκη· καὶ αὐτὴ ἡ μορφὴ τῆς ζωῆς, τανάπαλιν, ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψιν τοῦ δόγματος τῆς ἀνάγκης καὶ σὲ μιὰ στάσιν σύμφωνη μ' αὐτὸ τὸ δόγμα. Μήπως εἶναι δυνατὸν ἡ ἀλληλουχία αὐτῶν τῶν παραδοξολογιῶν νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὴ αὐτὴ ἡ θεωρία εἶναι ἐσφαλμένη ἢ ἀνεπαρκής; Ἡ ἐρώτησις μᾶς παρέχει τὴν ἀφορμὴν γιὰ νὰ ἐξετάσωμε τοὺς λόγους ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβάσισεν ὁ Σπινόζα τὴν ἐπίθεσίν του κατὰ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἀντιμετωπίζομεν ἐδῶ τὴν διαμάχην μεταξὺ τῆς ὀρθολογιστικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἡ πρώτη καθιερώνει τὴν ἀνάγκη, ἡ δεύτερη χρειάζεται τὴν δυνατότητα. Ἡ πρώτη ἐπιβεβαιοῖ ὅ,τι εἶναι, ἡ δεύτερη ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι· καὶ ἂν ἀκολουθήσωμε μέχρι τέλους τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνάγκης, ἡ κατηγορία τοῦ «πρέπει» (τὸ δέον) ἀποδεικνύεται ἄκυρος. Δεδομένου ὅτι ὑπάρχει διαμάχη μεταξὺ τῶν δύο, τί δικαίωμα ἔχει ὁ Σπινόζα νὰ προὑποθέσῃ τὴν ὀρθολογιστικὴν ἄποψιν ὡς ἀληθινήν καὶ

κατόπιν νὰ κρίνη τὴν ἠθικὴν ἀποψὶ μὲ τὸ μέτρο τῆς πρώτης; Γιατὶ νὰ πάρωμεν ὡς δεδομένον ὅτι ἡ ὀρθολογιστικὴ ἀποψὶς εἶναι ἀπόλυτη; Ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ κἀνῃ τὸ ἀντίθετο ἀποδεικνύεται στὴ φιλοσοφίᾳ τοῦ Κάντ. Γιὰ τὸν Κάντ, οἱ κατηγορίαι τοῦ καθαροῦ λόγου ἐφαρμόζονται μόνον στὸν φαινομενικὸ κόσμον· εἶναι σχετικὲς μὲ τὸ ὑποκείμενο, δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴ φύσιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἐξ ἄλλου οἱ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι μεταφυσικῶς ἀπόλυτες. Ἴσως, οὔτε τοῦ Κάντ ἢ στάσις οὔτε τοῦ Σπινόζα δικαιολογεῖται, πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ ὀρθολογιστικὲς καὶ οἱ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι ὁμοβάθμιαι· ὁ τύπος τοῦ ἐπιχειρήματος ποὺ ἀποδεικνύει—κατὰ τὸν Σπινόζα—ὅτι εἰ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι ὑποκειμενικὲς δύναται κάλλιστα νὰ ἀποδείξη—ὅπως κἀνει ὁ Κάντ—ὅτι οἱ κατηγορίαι τοῦ καθαροῦ λόγου εἶναι ἐπίσης ὑποκειμενικὲς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀκυροῖ οὔτε τὴν ὀρθολογιστικὴν οὔτε τὴν ἠθικὴν ἀποψὶ· ὅλες οἱ ἀνθρώπινες στάσεις ὑπόκεινται σὲ κάποιον περιορισμό· εἶναι προσεγγίσεις στὴν πραγματικότητα ἀπὸ κάποιο προδιαλεγμένον κέντρο· συνεπάγονται μιὰν ἀποψὶν ὑποκειμενικὴν. Γι' αὐτὸ καὶ μᾶς χρειάζεται ἡ φιλοσοφία, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο τίποτε παρὰ ἡ ἀπόπειρα νὰ ὑπερνικήσωμε τὴν στενότητα διαφόρων εἰδικῶν ἀπόψεων. Ἀλλ' ὑπερνικᾷ ἡ φιλοσοφία τὴν στενότητα ὄχι μὲ τὸ ν' ἀπορρίπτῃ τὰς εἰδικὰς αὐτὰς ἀπόψεις ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τις συνοψίξῃ ἀπὸ κάποιο ἀνώτερον ἐπίπεδο· κάθε μιὰ τους εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη προοπτικὴ τοῦ σύμπαντος, καὶ καθ' αὐτὸ εἶναι τρόπος ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος· ἡ φιλοσοφία λοιπὸν τις συμπληρώνει μὲ τὴν βοήθειαν τῆς μεθόδου τῆς ἀλληλοσυγκρίσεως. Ἔτσι, ὅπως παίρνει ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τὴν ἰδέαν τῆς ἀνάγκης, τοῦ νόμου, τῆς τάξεως εἰς τὴν φύσιν, παίρνει ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἠθικὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἀξίας καὶ τὴν διακρίσει μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ.

Ἄς ξαναγυρίσωμε στὸν Σπινόζα. Μολονότι στέκεται ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ἀποψὶ καὶ τὴν κρίνει, οὐδέποτε διαμφισβητεῖ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Δέχεται, χωρὶς ἐρώτημα, ὅτι οἱ κατηγορίαι τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἀντικειμενικὲς· ἀποφαίνεται πράγματι ὅτι ἡ διαίσθησις (*scientia intuitiva*) ὑπερτερεῖ τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ συνάμα εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν κατηγορίαν τοῦ νόμου, τῆς ἀνάγκης, γιὰ τὸ ὅτι τὰ πράγματα προσδιορίζουν καθ' ὁλοκληρίαν ἄλληλα. Κι' ἔτσι ὁ Σπινόζα, ἐνῶ ζητεῖ

ἀποδείξεις για τις ἠθικὲς ἔννοιες, παραδέχεται τὶς ἔννοιες τοῦ καθαροῦ λόγου ἀσυζητητέ. Γιατί; Θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀπαντήσῃ: γιατί δὲν μπορεῖ νὰ κάνῃ ἄλλοιῶς; ἔμπεριέχονται στὴ φύσι μας. Ἄλλ' ἔτσι συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἠθικὲς κατηγορίες, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ. Λοιπὸν γιατί νὰ θέλῃ τὶς δευτέρες σὲ κατώτερη μοῖρα ἀπὸ τὶς πρῶτες; Ὁ κοινὸς ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάμῃ προϋποθέσεις ἄκριτα, ἀλλὰ τέτοιο πρᾶγμα δὲν ἐπιτρέπεται σ' ἓνα φιλόσοφο. Δεδομένων τῶν περιορισμῶν εἰς τοὺς ὁποίους ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ἀπόψεις ὑπόκεινται, πιστεύομεν ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς γνώσεως, εἶδος ἀντιλήψεως, ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς ἠθικῆς εἶναι ἀντικειμενικὲς, καὶ ὅτι ἐπομένως κάθε μεταφυσικὴ ἐρμηνεία τοῦ σύμπαντος κατ' ἀνάγκην λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὶς ἠθικὲς ἔννοιες. Τοῦ Σπινόζα ἡ στάσις, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀκαταμάχητη, εἶναι ὅμως ἀπίστευτη· δὲν εἶναι στάσις ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐφαρμόσῃ στὴν πρακτικὴ τοῦ ζωῆ. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δράσῃ σύμφωνα μ' αὐτήν. Τὸ νὰ καλλιτερεῖ κανεὶς τὴ θέσι του εἶναι νόμος τῆς ζωῆς· ἡ κριτικὴ εἶναι λειτουργία τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ἐπομένως καὶ ἡ ἰδέα τῆς στερήσεως ἀνάγκη νὰ ἔχῃ κάποιαν ἀντικειμενικότητα. Οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ βασιάζῃ μέχρι τέλους ὁ χωρισμὸς μεταξὺ τοῦ καθαροῦ λόγου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἰδέας τοῦ «πρέπει» (τὸ δέον) ἀφ' ἑτέρου, γιατί ὁ καθαρὸς λόγος ὁ ἴδιος εἶναι μιὰ ἐνέργεια ποὺ ἐπιδιώκει ὁρισμένο σκοπὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἓνα ἰδεῶδες· εἶναι ὅ,τι *πρέπει* νὰ πιστεῖ κανεὶς. Δηλαδή, ἡ γνώσις εἶναι ὑποδιαίρεσις τῆς ἠθικῆς. Καταστρεφόμενη δὲ ἡ ἰδέα τοῦ «καθήκοντος» στὴν ἠθικὴ, παρουσιάζεται ἐκ νέου ὡς ἐνέργεια τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἔτσι, ἄρνησις τῆς ἐγκυρότητος τοῦ «καθήκοντος» τοῦ δέοντος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀρθολογιστικῶν συλλογισμῶν συνεπιφέρει τὴν τελικὴν ἄρνησιν αὐτῶν τούτων τῶν συλλογισμῶν.

Τὸ ἄνωτέρω εἶναι βέβαια ἓνα ἐπιχείρημα διαλεκτικόν. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως ποὺ κατέχει γνήσια πειστικὴ δύναμιν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐξεθέσαμεν ἄνωτέρω, καὶ τὸ ὁποῖον κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι ἐπιχείρημα· εἶναι μιὰ ἐκκλησις πρὸς τὴν ἀνθρώπινη φύσι, στὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἀγνότητά της, εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι, καθ' ὃ μέτρον εἴμεθα ἀμερόληπτοι, εὐρίσκομε τὴν ἠθικὴ συναίσθησιν ὡς ἀναπόσπαστην ἀποψὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὅπως καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον.

Καὶ ἂν ἀποδεχθῶμε τὴν ἠθικὴν, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε καὶ ὅ,τι ἄλλο περιέχει ἡ ἔννοια αὐτή. Πρέπει νὰ παραδεχθῶμε τὴν τελεολογίαν, κάποια μορφή τῆς θεωρίας τῶν Πλατωνικῶν εἰδῶν, καὶ τὴν ἔννοια τῆς γνήσιας δυνατότητος. Ἡ ἄρνησις τῆς δυνατότητος εἶναι ἡ ῥίζα γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες μὲ αὐτὴν σχετικὲς ἀρνήσεις τοῦ Σπινόζα. Ὅλα εἶναι κατ' ἀνάγκην, ἐπομένως «τὸ δυνατόν» δὲν ἔχει σημασία ἀληθινὴ. Κατὰ συνέπειαν, γιὰ τὸν Σπινόζα, ἡ ἐλπίς καὶ ὁ φόβος εἶναι ἀνόητα συναισθήματα, γιατί στηρίζονται στὴν ἰδέα τοῦ τί μπορεῖ νᾶναι ἢ μποροῦσε νᾶναι. Ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια τῆς φαντασίας ἀποκλείεται, ἐπειδὴ δυνατότητες δὲν ὑφίστανται, οὔτε μυθοποιεῖς, ἐπάνω στίς ὁποῖες νὰ ἐργασθῆ ἢ αἰσθητικὴ ὑπάρχουν μόνον ἀλήθειες νὰ ἐπιβεβαιωθῶν, ἢ ν' ἀπορριφθῶν. Δὲν ὑπάρχει σκόπιμος ἐνέργεια· ὅ,τι εἶναι νὰ γίνῃ, θὰ γίνῃ· θὰ κάμω ὅ,τι θὰ κάμω, ἐνῶ ὁ σκοπὸς προὑποθέτει τὴν δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς μιᾶς ἄλλης πράξεως. Ἐπομένως, ἡ κεντρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὀρθολογιστικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν ἀπόψεων εἶναι ἐὰν πραγματικὴ ὑπάρχουν γνήσιες δυνατότητες· καὶ ἐὰν ἡ ἠθικὴ ἀποψις εἶναι βάσιμη τότε πρέπει νὰ ὑπάρχουν.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα τὶς προὑποθέσεις τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν ἰσχυρικὴν πλευρὰ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι παρὰ πολλὴ μελάνη χύθηκε γιὰ ν' ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ δώσῃ ἐγκυρότητα στίς ἠθικὲς ἔννοιες. Ὁ Κάντ εἶναι μιὰ πολὺ γνωστὴ περίπτωση. Ἐὰν μὲ «Θεὸν» ἐννοοῦμε μιὰ πραγματικότητα στὴν ὁποία διατηροῦνται οἱ ἀξίες, μιὰ βάσι μὲ τὴν ὁποῖαν ἀναγνωρίζεται καὶ σταθεροποιεῖται ἡ ἠθικὴ πράξις, τότε μποροῦμε νὰ φέρωμε τὴν ἀντίρρησην ὅτι χωρὶς τέτοιον Θεὸν ἠθικὴ προσπάθεια δὲν ἔχει νόημα. Ἡ πράξις πρέπει νὰ διαρκῆ γιὰ ν' ἀξίζη τὸν κόπο, πρέπει μάλιστα νᾶναι αἰωνία—ἂν ὄχι καθ' ἑαυτὴν τοῦλάχιστον στ' ἀποτελέσματά της. Ὁ δάσκαλος ποὺ ξέρει πὼς τὴ διδασκαλία του θὰ τὴν λησμονήσουν οἱ μαθηταὶ του μόλις τὴν μάθουν, θᾶναι ἀνόητος νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ διδάσκῃ. Ἄν τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως δὲν διατηροῦνται τότε οἱ προσπάθειές μας δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοῦ παιδιοῦ ποὺ χτίζει ἀυλάκια καὶ τοίχους στὴν ἀμμουδιὰ τῆς ἀκρογιαλιᾶς μόνο γιὰ νὰ τὰ δῆ σαρωμένα ἀπὸ τὸ κῦμα ποῦρχεται. Ἔτσι λοιπὸν ἡ αἰωνιότης εἶναι ἡ βάσις τῆς σημασίας τῆς ἠθικῆς προσπάθειας.

Μὰ δὲν ἔχομε σκοπὸ τὴν νῦν ὑποστηρίζωμεν αὐτὴ τὴν ἀποψι.
ἀπλῶς δείχνωμε ὅτι εἶναι μιὰ ἀποψις σχετικὴ. Ἴσως ἡ προϋπόθεσις
τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαία ὡς δικαιολογία τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας· ἀλλὰ
μελετώντας τὸ Σπινόζα φθάνομε στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι δυνατὸν
νᾶχωμε πάρει περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι χρειάζεται Θεὸν γιὰ τὸ καλὸ τῆς
ἠθικῆς· χρειάζομεθα τὸσον μόνον καὶ ὄχι περισσότερον Θεὸν γιὰ νὰ
ἐξασφαλίσωμε τὴν ἠθικὴν γιὰ τὸν κόσμον. Γιατί, ἂν προσδιορίσωμε τὸν
Θεὸν ὡς ἄπειρον Οὐσίαν, τότε συνταυτίζεται μὲ τὸν κόσμον (ἀφοῦ ἐμ-
περικλείει τὸ πᾶν) καὶ καταντᾷ ἀδύνατον νὰ ἐπιφέρωμε κριτικὴς παρατη-
ρήσεις γιὰ τὸν κόσμον. Τὸ πᾶν εἶναι ἀγαθόν, ἐπομένως τὸ νόημα τοῦ
ἀγαθοῦ κἄνει τὴ σημασία του. Ἡ ἀλήθεια ὅμως τῆς ἠθικῆς ἐπιβάλλει
τὸ διαζύγιον τοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικόν, μ' ἄλλα λόγια τὸν χωρι-
σμὸ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον. Κατὰ τὸν Σπινόζα δὲν ὑπάρχει διάκρισις
μεταξὺ γνωμόνων καὶ ἀντικειμένων· τὸ ἰδανικὸν εἶναι πραγματοποιη-
μένο· πλὴν ἡ κριτικὴ προϋποθέτει τὴν ἰδέαν ξεχωριστοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ
τὴν πραγματικότητα ἢ ὁποία θὰ ἀποτελέσει πεδίου ἐφαρμογῆς αὐτοῦ.
Πρέπει νὰ ὑπάρχη κάτι πού νὰ ὑπερβαίνει τὸ πραγματικόν, καὶ μὲ τὸ
ὁποῖον νὰ μετράται τὸ πραγματικόν, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀξιολο-
γία. Ἡ ἠθικὴ εἶναι κρίσις καὶ συγχρόνως εἶναι ἐνέργεια. Λοι-
πόν, καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια κινεῖται μέσα σ' ἓνα κόσμον ὅπου γίνεται
διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ πραγματικοῦ, καθὼς ἡ ἠθικὴ
ἐνέργεια εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ προσεγγίσωμε τὴν πραγματικότητα μὲ
τὸ ἰδανικόν. Ἡθικὴ ἐνέργεια, ἐφόσον πρόκειται νὰ ἔχη κάποιαν σημα-
σία, ἀπαιτεῖ δύο πράγματα: τὴν διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τῆς
πραγματικότητος καὶ τὸ δυνατόν νὰ ἐνώσῃ κανεὶς τὰ δύο.

Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅπως τὴν εὐρίσκομε στὴ Χριστιανικὴ θρησκεία,
ἀναλύεται σὲ στοιχεῖα, ἀπαραίτητα μὲν ὅλα συστατικά, πλὴν ἀλληλο-
μαχόμενα. Ἡ ἀπειρία ἀφ' ἑνὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ἠθικὴ Του φύσις
ἀφ' ἑτέρου· καὶ οἱ δύο ιδιότητες ἀπαραίτητες στὴ φύσιν τοῦ Θεοῦ,
πλὴν, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἀσυμβίβαστες ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλην. Ὁ Σπι-
νόζα ἀρχίζει μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπείρου καὶ καταλήγει στὸ
ν' ἀρνηθῆ τὴν ἠθικὴν Του φύσιν· διότι ἂν ὁ Θεὸς εἶναι ἀπειρος, τότε
ἐμπερικλείει τὸν κόσμον μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενα κακά του. Κι' ἐπομένως
εἴτε ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ἠθικὴν ὑπόστασιν, ἢ ἀλλοιῶς οἱ ἠθικὴς κατηγο-

ρίες δὲν ἔχουν ἀντικειμενικότητα. Ὁ Σπινόζα προτιμᾷ τὴν τελευταίαν ἀποψιν· ὁ Ἀριστοτέλης μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς προτιμᾷ τὴν πρώτην. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἔμφασις στὴν ἀπειρία τοῦ Θεοῦ ὀδηγεῖ σ' ἓνα τύπο θρησκείας μυστικοπαθῆ. Ἀλλ' ἂν τὸ ἄτομον εἶναι χαρακτηρὸς πρακτικοῦ καὶ ἐνεργητικοῦ τότε ὀδηγεῖται στὴν προτίμησι τῶν ἠθικῶν κατηγοριῶν· ὁ κόσμος πρέπει νὰναι τέτοιος πού νὰ χρειάζεται κάτι νὰ διορθωθῆ μέσα του. Τὸ κακὸ εἶναι κακό, καὶ ἂν ὁ κόσμος περιλαμβάνει τὸ κακὸ, ὁ Θεὸς τότε εἶναι ἐκτὸς αὐτοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ξεχωριστὸς ἀπὸ τὸν κόσμο· ἄρα δὲν περιλαμβάνει τὸ σύμπαν· ὁ Θεὸς ἐπομένως δὲν εἶναι ἀπειρος. Τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ὑπῆρξε νὰ ἐξεύρη κάποια διατύπωσι ὥστε συγχρόνως καὶ τὸ ἀπειρον καὶ ἡ ἠθικὴ φύσις τοῦ Θεοῦ νὰ διασωθῶν.

Συνοψίζοντες λέγομεν, ὁ Σπινόζα χρησιμοποιεῖ τὰ ὄπλα τῆς λογικῆς καὶ τῆς μυστικοπαθοῦς θρησκείας γιὰ ν' ἀνατρέψῃ τὶς ἠθικὰς κατηγορίας. Πράγματι εἶναι ἓνας ἀγὼν μεταξὺ τοῦ γίγαντος καὶ τοῦ πυγμαίου, μεταξὺ Γολιάθ καὶ Δαυίδ. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὰ ὑψιστὰ νοήματα, ὅπως τῆς ἀνάγκης, τῆς αἰωνιότητος, τοῦ παγκοσμίου νόμου, τῆς ἀπείρου οὐσίας· ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ὁ κόσμος τῆς ἠθικῆς εἶναι ταπεινός, κάπως χυδαῖος· τὸ περιβάλλον τῆς πράξεως εἶναι χρόνος καὶ χῶρος καὶ ὕλη. Ἡ πράξις ἀσχολεῖται μὲ εἰδικὰς πεπερασμένες περιπτώσεις· ἡ πράξις ξεσκαλίζει τὴν ἀτέλεια καὶ τὴν πολεμᾷ μὲ χειροπιαστά, οὕτως εἰπεῖν, ὄπλα· ἡ πράξις προϋποθέτει ἓνα ἄτομον πού εἶναι ἐλεύθερο, πού μπορεῖ νὰ ἐπαινεθῆ ἢ νὰ κατηγορηθῆ, μ' ἄλλα λόγια, ἓνα ἄτομο τοῦ ὁποίου οἱ προτιμήσεις δὲν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένες. Στὸν κόσμο τῆς πράξεως ὑπάρχει καὶ ἓνα ποσὸν τύχης, ἀκόμη καὶ ἀναρχίας. Τύχη, χρόνος καὶ ἀλλοίωσις, καλὸ καὶ κακό, φυσικὰ μέσα, τὸ ἀτομικόν, παράβαλε ὅλα αὐτὰ μὲ τὰς βασικὰς ἀντιλήψεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς θρησκείας—μὲ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν οὐσία, μὲ τὴν τελειότητα πού περιβάλλει τὸ πᾶν καὶ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ νόμου· μὰ τὴν ἀλήθεια, εἶναι κάτι πολὺ χαμηλό, πληβεῖο, τὸ βασίλειο τῆς ἠθικῆς. Καὶ ὅμως ἴσως αὐτὸ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ συνειδότης στὴ φιλοσοφία, ὅτι εἰσάγει τοὺς κουτσούς, τοὺς σακάτηδες καὶ τοὺς τυφλοὺς στὸ συμπόσιο, ὅπου ἔχουν προσκαλεσθῆ νὰ παρακαθήσουν ὅλα τὰ ἀληθινὰ ὄντα,